

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

На правах рукопису
УДК 902.6(477.8)

КОТИГОРОШКО ВЯЧЕСЛАВ ГРИГОРОВИЧ

ІСТОРІЯ НАСЕЛЕННЯ ВЕРХНЬОГО ПОТИССЯ
В ЛАТЕНОРИМСЬКИЙ ЧАС
(III ст. до н. е. – IV ст. н. е.)

спеціальність 07. 00. 04 – археологія

АВТОРЕФЕРАТ

Дисертації на здобуття вченого ступеня
доктора історичних наук

КИЇВ – 1997

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті карпатознавства
Ужгородського державного університету

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, проф.
Винокур І.С.

доктор історичних наук, с. н. с.
Крушельницька Л.І.

доктор історичних наук, професор
Пелешішин М.А.

Провідна організація: Інститут українознавства НАН України

Захист відбудеться " 3 " листопада 1997 р. о 14 год.
на засіданні спеціалізованої вченої ради для захисту докторських
дисертацій Д 50.25.01 при Інституті археології НАН України

252025, м. Київ-127, вул. Володимирська, 3.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотечі Інституту
археології НАН України (м. Київ, вул. Видубецька, 40).

Автореферат розіслано " 1 " березня 1997 р.

Вчений секретар
спеціалізованої ради
кандидат історичних наук

В.О. Петрашенко

AB 37.10

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Карпато-Дунайський ареал займає особливе місце в історії Європи як зв'язуюча ланка між Сходом і Заходом, з гігантським степним коридором по лівому берегу Істру.

У I тисячолітті до н.е. і в наступних століттях ця територія стає зоною активних контактів багаточисленних аборигенних та прийшлих племен, що створило складний етнічний калейдоскоп. Домінуючу роль серед субстрату ареалу відігравали фракійці. На історичну арену вони виходять уже в XII ст. до н.е., беручи участь у Троянській війні (Гомер. Іліада, 11,835), а наприкінці VI ст. до н.е., за свідченням Геродота (V,3), стають найбільш численним народом європейської ойкумени античності.

Сучасний стан історичної науки дозволяє припускати, що найбільш ймовірним місцем формування фракійців була Південно-Східна Європа (Златковська, 1971; Hagedt, 1967; Тончева, 1975; Балагурі, 1991). У складному і багатогранному процесі генезису, окремі етапи якого не завжди чітко простежуються, поділяють, як правило, фракійський масив на дві гілки: південну і північну. Перша займала землі на південь від Істру до Пропонтиди, а друга - від Істру до Карпатських гір і низьзя Істро-Тираського межириччя.

Від початку виходу на історичну арену Європи та Малої Азії південні фракійці опинилися у сприятливіших умовах, ніж задунайські племена. Географічне розташування Фракії в ареалі Балкано-Малоазійської цивілізації, безпосередні контакти з нею, багаті рудні запаси, грецька колонізація фракійського узбережжя Егейського моря і Пропонтиди, все це значно прискорило розпад первісно-общинних відносин і призвело до появи в Європі одного з ранніх державних утворень (поч. V ст. до н.е.) - Одриського царства (Златковська, 1971).

У зоні контактів з грецькою і південнофракійською цивілізаці-

АН України

ями перебували північнофракійські племена гетів, які заселяли землі Нижнього Подунав'я та Істро-Тираського межиріччя. Це й сприяло зародженню в них на рубежі IV-III ст. до н.е. могутнього політично-го об'єднання - "царства Дроміхета", що успішно воювало з діадохом Олександра Македонського - Лісімахом (Страбон, VII,3,14).

Дещо сповільненими темпами відбувався, до певного часу, розвиток племен Карпатської улоговини, в тому числі, й північно-східної окраїни - Верхнього Потисся. За сучасним політико-адміністративним поділом цей регіон включає Закарпатську область України, східну частину Словаччини, північні райони Саболч-Сатмарської області Угорщини та Сату-Марського й Бая-Марського повітів Румунії. Регіон характеризують природна замкнутість, гірський рельєф місцевості, що чергується з долинами і улоговинами, густа сітка рік, притоків верхньої течії Тиси, наявність кількох екологічних ніш (гірська, передгірська, низовинна). Перша зона на заході межує з Гемерсько-Татранською височиною, на півночі і північному сході - з Beskidami та Полонинськими Карпатами, на півдні - із степовою Тисо-Дунайською низовиною.

Переважну частину цієї зони займають високі гори: Українські Карпати, Токайсько-Земплінський масив, північні відроги Трансільванських Альп (Бая-Марські рудні гори), Дідовська, Касонська і Тарпська височини вулканічного походження, які захищали регіон з декількох сторін. Вони покриті буковими та хвойними лісами, верхня границя яких проходить на висоті 1200-1300 м над рівнем моря. Господарсько-географічний пояс високогір'я охоплює гірські масиви і річкові долини Центрально-Карпатської депресії (Тиводар, 1994, с.33).

Особливе значення з найдавніших часів мали перевали Ужоцький, Воловецький, Торунський і Яблонецький, які зв'язували населення з обох боків Карпатського хребта. В культурно-господарському плані регіону виділяються полонини (більше 100 тис. га тільки в Україн-

ських Карпатах), розташовані на висоті 800-1500 м над рівнем моря. Їх угіддя були найбільш придатні для відгонного скотарства як у віддалені часи, так і на сучасному етапі (Тиводар, 1994, с.39).

Передгірська зона - наймальовничіша і має різноманітну флору і фауну. На півдні вона змикається з третьою зоною, а саме: Закарпатською і Східно-Словацькою низовинами, а також рівнинами Реткез, Ніршег, Берег і Самош - складовими частинами Альфельдської низовини.

Шкала висотних показників і різноманітний рельєф місцевості Верхнього Потисся відбилися на кліматичних і ґрунтових умовах. Високі температурні показники низовин, плодючість ґрунтів сприяли підвищеній щільності населення третьої зони з найдавніших часів.

Незважаючи на своє географічне положення, Верхнє Потисся, що являло собою природну фортецю, на окремих етапах своєї історії зазнало не тільки культурного впливу та імпульсів із суміжними землями, але й виявилось об'єктом проникнення і вкорінення сторонніх елементів, які багато в чому визначали формування місцевих культур.

Могутній вплив на порівняно архаїчну структуру субстрату справило проникнення і осідання на землях регіону кельтів - носіїв найбільш розвинутої цивілізації варварського світу Європи. Інший важливий і визначальний чинник пов'язується з піднесенням гегемонії Риму та його експансією в Карпатсько-Дунайські землі. Внаслідок захоплення Дакії (106 р.), Верхнє Потисся опинилось у контактній зоні з Імперією, що спричинилось до прискорення соціально-економічних відносин у середовищі племен безпосередньої первісної периферії.

Предмет дослідження - історія північнофракійських племен, кельтів і гермаців у Верхньому Потиссі.

Хронологічні рамки дослідження - III ст. до н.е. - IV ст. н.е. - визначаються ходом економічного і політичного розвитку однієї з

віддалених віток величезного північнофракійського масиву. Нижня хронологічна межа пояснюється якісними змінами у матеріальній культурі автохтонів, що визначається втіленням досягнень кельтської цивілізації; верхня межа - періодом розквіту, а відтак занепаду північнофракійської культури. В процесі свого розвитку вона пройшла багатомісячну історію, останні сім століть якої є об'єктом нашого вивчення.

Протягом досліджуваного періоду в північно-східній частині Карпатської котловини, що охоплює, головним чином, землі Верхнього Потисся, спостерігається складна картина зміни археологічних культур, яка, в основному, мінялася під дією прийдешнього населення. Про значення малих груп можна судити лише при аналізі кожного конкретного випадку. Визначення процесу утворення культур, їх етнічних компонентів і хронологічних рамок існування є актуальною проблемою у складному комплексі питань історії Тисо-Дунайського басейну, передусім у площині з'ясування кардинальних проблем кельтистики і фракології. Зокрема, конкретне визначення форм складних суспільних організацій, структура яких не вкладається в схему: первісне суспільство - ранньоробовласницька держава. Тут мається на увазі і кельтська цивілізація, і політичне об'єднання Бурбесті, Децебала.

Не менш важливими положеннями є встановлення рівня і ступені взаємозв'язків між населенням провінції Дакії зі своєю ближньою північною периферією, а також значення для місцевих племен евакуації провінції (271 р.), що привело до порушення етнічної і політичної рівноваги в Карпатській котловині і, накінець, незворотніх явищ в середовищі племінного світу ареалу в епоху гунської навали.

Метою роботи є реконструкція історії населення Верхнього Потисся в період III ст. до н.е. - IV ст. н.е. на основі систематизації археологічних і нумізматичних джерел з залученням повідомлень античних авторів; доведення безперервності розвитку місцевого пів-

нічнофракійського населення. При цьому вирішуються такі основні завдання: 1) характеристика основних археологічних пам'яток; 2) типологічне і хронологічне визначення речового інвентаря та на його базі з'ясування періодизації виникнення пам'яток Верхнього Потисся латено-римського часу; 3) встановлення етнокультурної і племінної належності верхньотиського населення; 4) визначення форм і рівня господарської діяльності, характеру соціальної організації та ідеологічних уявлень населення регіону.

Методологічною основою роботи є принцип історизму в пізнанні закономірностей розвитку стародавніх суспільств, що вимагає розгляду культурно-історичних явищ і феноменів у динаміці їх розвитку і взаємозв'язку з окремими регіонами.

Методика дослідження базується на детальному типологічному аналізі провідних комплексів та їх складових компонентів. При цьому пропонується єдине членування речового матеріалу. Це дозволяє розглядати конкретні речі в комплексі титань, пов'язаних із суспільним середовищем, де вони були створені або куди вони поступили в ході торгових зв'язків і військових походів. Враховується наявність пережитків в матеріальній культурі, а також нерівномірність темпів розвитку окремих областей Крпатського ареалу, що відбилося на часовому існуванні тих або інших предметів і виробів. Застосування сучасних європейських хронологічних схем епохи латену і римського часу, кореляція регіональних хронологічних індикаторів, співставлених в окремих випадках з конкретними історичними подіями, які відбиті в письмових джерелах, дали змогу виділити періоди існування основних культур латено-римського часу.

Використання природничо-наукових методів дало змогу посилити тезу про існування етнотрадиціоналізму у ремісничому виробництві регіону, яке базувалося на кельтській і фракійській технологіях.

Послугування ретроспективним методом дозволило визначити

стабільність основного етнічного масиву Верхнього Потисся III ст. до н.е. - IV ст.н.е., спадкоємність періодів, з'ясувати наявність окремих спадів у розвитку культурних утворень, пов'язаних з децентралізацією політичної ситуації в Карпатському ареалі.

Джерелознавчою базою роботи послужили регіональні пам'ятники археології і нумізматики, повідомлення античних авторів, в першу чергу Геродота, Страбона, Птолемає, Діо Кассія та Йордана. Більшість старожитностей вказаного періоду на території Закарпаття досліджені автором. Також широко використані матеріали досліджень пам'ятників Верхнього Потисся, здобуті експедиціями Інститутів археології АН Словачки, Угорщини та Інституту фραкології Румунії.

Серед отриманих матеріалів виключно важливе значення мають комплекси городищ Земпліна, Малої Копані, могильників Іжковців, Пішколта, Земпліна, Ізи, гончарних майстерень Берегшурані, Лужанки, Блажиць, металургійних центрів Ново-Клинова і Дякова.

В дисертації автором використано праці дослідників, які започаткували відновлення стародавньої історії регіону (Т.Легоцький, І.М.Янкович, М.Рошко, Я.Ейшнер та інші), а також сучасні узагальнюючі праці, присвячені латеноримському часу. Сюди відносяться монографії В.І.Бідзілі (1971), І.Бони (1986), В.Д.Барана (1981), Й.Буйни (1982), І.Вернера (1979), І.Глодаріу, Є.Ярославські (1979), С.Думітрашку (1993), Л.Захара (1987), Т.Колніка (1981, 1984), І.Г.Крішана (1969, 1977, 1986), І.Т.Нікуліце (1987), К.Пієти (1982), М.Сабо і Є.Ф.Петрес (1992), В.Сирби (1993) і багатьох інших.

Матеріали і концепції, викладені в цих роботах, дають загальну картину етнокультурних процесів, які проходили у варварському світі Південно-Східної Європи, і в значній мірі допомогли нам відповісти на ряд питань, безпосередньо пов'язаних з історією Верхнього Потисся. Це стосується етнічної ознаки племен регіону, організації їх виробництва, соціальної та ідеологічної структури.

У вирішенні останнього питання були використані крім творів античних авторів (Цезаря, Страбона, Йордана), праці І.Г.Крімана (1986), В.О.Рибакова (1981), С.Е.Токарева (1976, 1990), Д.Фрезера (1986) і М.Еліаді (1980).

Хронологічні аспекти дисертації ґрунтуються на сучасних розробках по часовому існуванню речей і хронологічних схемах ведучих учених Європи. В першу чергу це праці А.К.Амброза (1966), О.Альм-грена (1923), Б.Бенадіка (1961, 1962, 1963, 1980), Н.Венклової (1980), К.Годловського (1970, 1984), Є.Гороховського (1988), І.Гарбша (1965), Д.М.Козака (1985), Т.Колніка (1965, 1980, 1981), М.Б.Шукіна (1991).

Крім опублікованих матеріалів, монографій і статей, в роботі враховані колекції фондів музеїв Ужгорода (Україна), Сату-Маре, Байя-Маре (Румунія), Будапешта і Ніредьгази (Угорщина), Кошице, Міхайловці та Інституту археології АН у м.Нітра (Словаччина), Інституту археології АН Угорщини.

У загальній кількості джерелознавчу базу дисертації складають біля 700 пам'яток: поселення, виробничі центри, могильники і скарби. Їх систематизація дозволила вперше у вітчизняній та зарубіжній історіографії подати цілісну концепцію щодо історії та культури населення Верхнього Потисся у III ст. до н.е. – IV ст. н.е. Саме в цьому й полягає новизна даної роботи, яка зводиться до таких вузлових положень:

1. У науковий обіг вводиться в повному обсязі систематизована інформація про основні культури і культурні групи Верхнього Потисся латеноримського часу.

2. Між латенських культуров і культуров карпатських курганів виділяється проміжний період, визначений як частина величезного масиву – дакійської культури Карпатського ареалу.

3. Проведена кореляція хронології латенських і штеворських

пам'ятників, введена до наукового обігу періодизація дакійських старожитностей регіону, синхронізована з історичними подіями Карпато-Дунайського басейну I ст. до н.е. - поч. II ст. н.е.

4. Поєднання хронологічного аспекту дослідження з культурно-типологічним аналізом вказує на послідовну еволюційну зміну археологічних культур (латенська, дакійська, культура карпатських курганів).

5. Класифікація матеріальних джерел із залученням даних технічних аналізів (металографічного, спектрального), дозволяє стверджувати про достатньо високий рівень розвитку економіки Верхнього Потисся, що пояснюється впровадженням досягнень кельтської цивілізації, збереженням її традицій, подальшим удосконаленням технічних прийомів, а також входженням Верхнього Потисся в контактну зону з Римською імперією (107-271 рр.).

6. Комплексний підхід до даних археології, нумізматики і писемових джерел дозволив створити цілісну концепцію етнічної і політичної ситуації у Верхньому Потиссі III ст. до н.е. - IV ст. н.е. та з'ясувати рівень розвитку духовної культури населення.

На захист виноситься цілісна концепція історичного розвитку населення Верхнього Потисся на протязі семи століть. Висуваються такі ключові положення: наявність генетичного зв'язку між археологічними культурами III ст. до н.е. - IV ст. н.е. з північнофракієвською основою; висхідна тенденція в області соціально-економічних відносин здебільшого визначається культурним впливом кельтів, даків і цивілізаційним впливом Риму; розпад північнофракієвської спільності регіону в кінці IV- на початку V ст. н.е. обумовлюється подіями епохи Великого переселення народів.

Практичне значення роботи полягає передусім у тому, що вона в значній мірі доповнює наші знання в галузі стародавньої історії народів Карпатського ареалу. Широко поданий в дисертації матеріал

та окремі студії можуть використовуватись при написанні наукових праць, в тому числі узагальнюючих, з археології і стародавньої історії України, Румунії, Угорщини, Словаччини, а також з історії чорної металургії та скловиробництва Європи. Нині ці дані використовуються при читанні нормативних курсів і спецкурсів на історичних факультетах вузів України, Румунії, Угорщини і Словаччини та при організації археологічних виставок.

Апробація результатів дослідження проводилася на засіданнях Інституту Карпатознавства Ужгородського державного університету, відділу слов'ян Інституту археології НАН України, Інституту археології АН Словаччини, на республіканських і міжнародних конференціях, фракологічних симпозиумах і конгресі (1990 р., 1994р., 1996р., Румунія), симпозиумі з археометалургії (Герлани, 1994, Словаччина), школах-семінарах (Ужгород, 1985; Львів, 1988; Кишинів, 1991). По темі дисертації опубліковано 57 робіт, в тому числі, три монографії.

Обсяг і структура роботи. Рукопис дисертації складається із вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, ілюстрацій. Основний текст дисертації складає 298 сторінок, загальний обсяг рукопису 457 сторінок, із них 116 малюнків.

Розділ I. Латенська культура. Порівняно стабільний розвиток населення Верхнього Потисся порушується наприкінці IV ст. до н.е. з проникненням і осілістю тут носіїв латенської цивілізації - кельтів. Цей воєнничий народ, що заселяв Західну і Центральну Європу, вперше згадується у Гекатія Мілетського (560-480 рр. до н.е.), а трохи пізніше - Геродотом (II, 33; IV, 49). Уже з наступного століття відомості про кельтів різко зростають, що пов'язано з початком їх експансії на південь, де близько 390 р. до н.е. вони знищують Рим (Плутарх, Камілл, XXII), та на схід, в Карпатський ареал.

Внаслідок воєнних походів відбувається захоплення значних територій від Атлантики і Середземномор'я на заході до Карпат на

сході. І хоча кельти не створили на загарбаних землях єдиної політичної організації, проте в галузі духовної і матеріальної культури протягом усієї історії являли собою єдність, що дає підставу говорити про кельтську спадщину в Європі.

Понад 100-річне дослідження пам'ятників латенської культури регіону дозволило зібрати величезну кількість матеріалів, які характеризують різні сфери життя населення пізньозалізної доби. З приходом кельтів створюється широка сітка невеликих поселень типу "vicus" і виробничі центри.

Розміри поселень не перевищували 0,4-0,5 га. Вони склалися з 3-х - 4-х прямокутних напівземлянок із стовповою конструкцією стін. Разом з ними використовувались і місцеві типи жител: наземні і напівземлянки з аморфною конфігурацією.

Найбільший металургійний район створюється на лівобережжі р.Тиси у басейні р.Ботар. На протязі 20 км від с.Ново-Клиново до с.Хижа відкрито цілий ряд виробничих майданчиків, заповнених залізними конгломератами і залишками горнів. Одночасно з Ботарським районом працював ремісничий центр Галліш-Ловачка (м.Мукачево). Сотні знарядь праці, зброю, прикраси та побутові речі зібрав тут Т.Легоцький (кінець XIX-початок XX ст.).

Найбільшу категорію старожитностей латенської культури становлять поховальні пам'ятники. Відомо 36 пунктів місцезнаходжень одиничних поховань і 4 могильники (Гава, Саболч, Іжовці, Валаліки-Коштяни), всього 130 поховань. Окрему компактну групу становлять біритуальні могильники басейну середньої течії р.Красна (мікрорайон Карей), де вивчено 248 поховань (Пішколт, Чумешть, Саніслеу, Діндешть, Мофтіну Міц, Фоіень).

Усі досліджувані поховання виділені у дві групи: ґрунтові та курганні. Перші, за способом поховання, поділяються на інгумаційні та кремаційні. Для інгумаційних поховань характерним є покладення

покійника у витягнутому положенні на спині в прямокутну могилу. Орієнтація: схід-захід, південний схід-північний захід, в мікрорайоні Карей - переважно північ-південь.

Домінуюча більшість поховань здійснена за обрядом кремації. Після спалення кістки складали в яму (розсіпані на дні, купкою, в урні). Поруч клали речі, що були на небіжчику, і ставили посудини-приставки (1-6 екземплярів). Для урн, за рідкісним винятком, використовували гончарні посудини.

За статевою ознакою виділяють чоловічі і жіночі поховання. У частині чоловічих поховань поміщено зброю від одного спису до комплектного обладунку (меч, щит, спис), крім того: одну-дві фібули, пояс, ніж-сікач, ножиці, посудини-приставки. Набір жіночого інвентаря головним чином складався з прикрас (ручні і ножні браслети, кільця, намисто), фібул, посудин-приставок.

Другу групу поховань становлять окремі кургани могильників Куштановиці (NN XI, XII), Колодного (N XV), Краловського - Хлмця (N 9) і курган в Берегах. В основі ритуалу лежить трупоспалення на місці поховання або на стороні з наступним поміщенням залишків кремації в ліпні урни, в окремих випадках - в купки та ямки. Поруч ставили посудини-приставки і складали речі, які були на небіжчику під час спалення. Після звершення поховання насипався земляний курган куполоподібної форми.

Основні риси і деталі ритуалу підкурганних поховань відповідають місцевій обрядності куштановицької культури (VI ст. до н.е. - IV ст. н.е.), а більша частина інвентаря (зброя, прикраси, посуд) належить до кельтського типу.

До третьої, основної категорії старожитностей латенської культури, входять скарби та поодинокі знахідки монет. За своїм складом виділяються грошові (9) та речові (3) скарби. Монети, близько 800 примірників, представлені тетрадрахмами Філіпа II і Олександра

Македонського, їх імітаціями, драхмами іллірійських міст Аполлоні і Діррахіі, а також кельто-дакійськими емісіями типів Медіешул-Ауріт, Гуші-Воврієшти, Птич'я. Загалом вони датуються в межах III-I ст. до н. е.

В ході розкопок поселень і могильників, а також в скарбах, зібрано величезну кількість речового матеріалу. Це знаряддя праці і побутові речі, зброя, прикраси і речі одягу, керамічний посуд. Декілька сотень знарядь праці за своїм функціональним призначенням виділені в три групи: сільськогосподарські (наральники, чересло, серпи, коси, ножиці), ковальські (наковальні, кувалди, молотки, молоти і т.п.), деревообробні (сокири, тесла, стамески, свердла, пили).

Значну групу знахідок складає наступальна і оборонна зброя (мечі, списи, дротики, ножі-сікачі, щити, кольчуги). Основною зброєю кельтських воїнів були довгі дволезові мечі. В основу їх класифікації покладена стилістика зовнішнього оформлення піхв мечів, яка підлягала тимчасовим змінам. Серед десятків мечів виділено 5 основних типів. Найбільшою з-поміж них є група, представлена мечами угорського стилю, піхви яких вкриті орнаментациєю. Досить часто в поховальних комплексах зустрічаються наконечники списів. За формою пера та розмірами вони поділяються на 7 основних типів. Із наконечників дротиків виділяються два екземпляри типу "піллу-ма". До зброї ближнього бою належать ножі-сікачі довжиною до 40 см.

У дещо меншій кількості зустрічаються рештки щитів (умбони і рукоятки). Фіксація тимчасових змін форм і профілювання умбонів дозволила дослідникам створити ряд класифікаційних таблиць. У Верхньому Потиссі вони представлені човникоподібними двохсегментними і стрічковими умбонами трьох типів. Знахідки кольчуг і шоломів зустрічаються вкрай рідко, що може пояснюватись їхньою значною матеріальною вартістю та належністю до екіпіровки військової ари-

стократії (Чумешть, Уйкеніза).

До групи поширених поховальних знахідок можна віднести прикраси і речі одягу. Більша частина з них служить хронологічним критерієм, що зв'язано з явищем моди і періодичним удосконаленням конструкцій окремих видів речей. Основні типи цієї категорії старожитностей становлять фібули, ручні і ножні браслети, паскові ланцюжки і намисто.

Кераміка за технікою виготовлення поділяється на ліпну і гончарну. Аналіз ліпного посуду засвідчує, що він відноситься до широкого кола старожитностей північнофракіїського масиву. Одні форми (корчаги) згодом зникають, інші - миски, без істотних змін доживають до початку нашої ери. Збереження стародавніх традицій у домашньому керамічному виробництві підкреслює монолітність місцевих культур північно-східної частини Карпатської улоговини.

Гончарна кераміка представлена професійно виготовленим посудом з високоестетичним оформленням. Поверхня вкривалася чорним і коричневим лощінням, пластичним орнаментом, іноді наносився штампований візерунок. Класично латенською формою посуду є сітула з домішками в тісті графіту. Повсюдне поширення гончарної кераміки в регіоні починається з проникненням кельтів. За рідкісним винятком, вона не має місцевого коріння і її впровадження зв'язано з організацією кельтами керамічного виробництва.

Значна кількість речового інвентаря дозволила порушити питання хронології і періодизації пам'ятників латенської культури Верхнього Потисся. За основу часового поділу взято схему Й.Буйни (1982), залучені також розробки Я.Філіпа, де Наварро, М.Сабо, М.Доморацького та інших дослідників.

Ранній етап появи кельтів в регіоні реєструється комплексами військових поховань в Фелшу Мері, Розваді, Цейкові і Пішколті. Їх реманент складався із фібул духцовського типу, браслетів з печато-

подібними кінцями, тобто речей, притаманних фазі LT B2a (біля 320-260 рр. до н.е.). Разом з ними знаходились ранні типи мечів у піхвах з наконечниками типу Кошд АІ та щити з двохсегментними човникоподібними умбонами.

Фаза LT B2b (біля 260-210 рр. до н.е.) характеризується подальшим розвитком духповських фібул і появою литавроподібних застібок. В озброєнні зберігаються старі типи мечів і щитів, але одночасно поширюються мечі у піхвах з наконечниками типу Кошд В і нові типи списових наконечників (II-IV). У керамічних комплексах, як і раніше, зберігаються пізньогальштатські форми посуду.

До фази LT B2b відносяться могильник Валаліки-Коштяни, кургани Краловського Хлмца (N 9), Куштановиці (N XI), поселення Вилок та низка інших пам'ятників.

Виділення перехідного горизонту LT B2b/C1 (біля 210-180 рр. до н.е.) мотивується фактом зникнення ряду форм предметів фази LT B2b і появою нових конструктивних рішень. Серед різноманітних речей цього горизонту найбільш характерними є фібули з великою рельєфною п'яткою і ножні браслети з багатьох півкуль. Широкого розповсюдження набули мечі угорського стилю і стрічкові умбони. Горизонт визначається похованнями Кошиць (N2), Іжковців (NN 6, 11, 23, 24), об'єктами поселення с. Мужієва та рештов інших комплексів.

Стадія LT C1 (біля 180-120 рр. до н.е.) характеризується різким зростанням кількості поховань і поселень. Хронологічними індикаторами виступають фібули складової конструкції, панцирні пояси, що дозволило виділити горизонт цих речей, а також різні типи браслетів, мечі розвинутого угорського стилю і стрічкові умбони.

Визначення ступенів LT C2-Д1 зумовлене труднощами, викликаними зникненням могильників. Через те доводиться оперувати поселенським матеріалом, який складається із керамічних комплексів з невеликим вмістом індивідуальних речей (фібули складової конструк-

ції, скляні браслети). Згідно з періодизацією Я.Філіпа (1956) зазначені стадії відповідають горизонту опшідумів, в абсолютному датуванні $\pm 125 - \pm 50$ рр. до н.е.

Хронологічне членування пам'ятників передбачає виділення основних етапів заселення і можливі шляхи просування кельтських племен у північно-східну частину Карпатської улоговини. Їх перші загоми з'являються у Середньому Подунав'ї у стадії LT B1 (Буйна, 1982, с.325-327,342, мал.І), а вже у фазі LT B2а тут створюється плацдарм для подальших походів на схід і південь. Один з маршрутів пролягав від закруту Дунаю на схід, у долину р.Тиси і далі - в район ІІ верхів'їв, що фіксується похованням в Розваді, Фелшу Мере. Цекові та появи кераміки латенського типу на поселеннях Рад, Стретавка і Вилко. Одночасно було покладено початок кельтського заселення в Північно-Західній Трансільванії, в долині р.Красна.

Друга хвиля вторгнення досягає Верхнього Потисся після невеликого походу на Балкани (280-279 рр. до н.е.), коли одна частина кельтів просунулась до Малої Азії, а друга була розгромлена і відкинута Антігоном Гонатом на північ (Polib., II, 17). Ми вважаємо, що саме цими подіями визначається поява нових могильників у фазі LT B2b і збільшення густоти населення в Карпатській улоговині.

З другої половини ІІІ ст. до н.е. відбувається поступова переорієнтація кельтських племен від грабіжницьких походів до господарської діяльності. Це втілилось у появі мережі невеликих селищ (vici), великих промислових центрів, а також у створенні нових некрополів в Чумешть і Саболч.

Найвишого розквіту латенська культура досягає в ІІ - першій половині І ст. до н.е. В цей час відбувається освоєння нових сировинних баз (Ботарський металургійний район), утворюються виробничі центри (Галліш-Ловачка, Ново-Кліново), збільшується густота населення, тобто закладається основа того, про що у пізніший період

можна говорити як про кельтську спадщину.

Розділ II. Старожитності дакійської культури. На початку I ст. до н.е. на історичну арену Карпатського басейну виходить нова могутня політична сила – даки. Після об'єднання численних північнофракійських племен в єдине ціле і розгрому кельтів, вони посідають панівне становище в ареалі. Прихід даків у Верхнє Потисся ознаменувався появою городищ і повсюдним впровадженням досягнень дакійської культури.

Основна частина населення Верхнього Потисся рубежу н.е. проживала в селищах відкритого типу в низинній зоні регіону і лише окремі селища знаходились у горах і передгір'ї. Площа їх 1-2 га. Житла двох типів: наземні, каркасно-глинобитної конструкції і напівземлянки із зрубними стінами. Площа жител 18-31 кв.м. Опалювальними спорудженнями служили вогнища. Біля жител розміщувалися господарські будівлі та ями. На деяких поселеннях відкриті й виробничі споруди, мається на увазі металургійні горни Земпліна, Ізвоаре-Бахни та гончарні печі Блажиць-Богдановиць і Прешів. Велике поселення металургів виявлене біля с.Дяково. Тут, на шести робочих майданчиках, знаходились рештки 99 горнів і 4 виробничі ями.

Ключовими пам'ятниками для розуміння етнополітичного розвитку, що відбувався в регіоні на рубежі н.е. і процесу утворення культури карпатських курганів були городища: Земплін (Словаччина), Мала Копаня, Солотвино-Четатя (Україна) і Ончешті-Четєцява (Румунія). Їх місцезнаходження визначається найбільшою водною артерією регіону – Тисою. Городища займали вершини узгір'я з обширним оглядом місцевості у пунктах, що дозволяли тримати під контролем значну територію та основні комунікаційні шляхи. Сприятлива природна оборона доповнювалась будівництвом фортифікаційних споруд: валів, ровів, палісадів, ескарпів. Між собою городища відрізнялися розмірами і функціональним призначенням. Невеликі укріплені

пункти Четатя і Четецява, що розташовані поблизу солерудників, охороняли їх, а водночас контролювали видобуток солі. Земліні (3,6 га) і Мала Копаня (5,0 га) відносяться до городищ типу "дава", тобто до політичних і ремісничих центрів. За своїми розмірами і ступенем дослідження виділяється Мала Копаня. На площі 1,32 га розкрито 38 жител, 98 будівель і сотні ям різного призначення.

Найбільша густота забудови спостерігається на території, оточеній валом I (3 га), де товщина культурного шару досягає 2,2 м. Об'єкти займали вершини двох височин та штучні тераси на їх схилах.

Житла будувались двох типів: наземні із стовпвою конструкцією стін і напівземлянки із зрубом. Площа їх 12-30 кв.м. Опалювались житла вогнищами. Окрему групу становлять 4 абсиди (до 176 кв.м), що трактується Д.Антонеску (1984) як приміщення для проведення культу.

Значну групу складають господарсько-побутові будівлі. Із них 18 наземних і 60 напівземлянок. З ремісничою діяльністю жителів Малої Копані пов'язані кузня, склоробна і шкелірні майстерні.

Під час розкопок городищ зібрана значна кількість речового матеріалу, що відбиває різні сфери життєдіяльності їх мешканців.

Поховальні пам'ятники дакійської культури становлять обмежену групу старожитностей, серед яких найбільш повну інформацію про ритуал дає поліетнічний могильник у Земліні. Із 177 поховань вважаємо можливим 74 визначати як дакійські, точніше як північнофракійські. Виділяються підкурганні і ґрунтові поховання, здійснені за обрядом трупоспалення. До першої групи відносяться 12 урнових, 11 ямкових і 10 поховань на горизонті. Урни переважно ліпні, деякі були прикриті віками або черепками.

ґрунтові поховання зосереджувались біля підніжжя курганів (діаметр 10-18 м). Із 41 поховання - 15 урнових і 26 ямкових. Поховальний інвентар складався із прикрас, речей одягу і туалету.

невеликої кількості знарядь праці, зброї, уламків імпортного посуду і кераміки.

Речовий матеріал дакійської культури досить різноманітний, особливо це стосується кераміки, асортимент якої значно розширився порівняно з попереднім періодом. Колекції характеризуються різноманітністю технічних прийомів виготовлення, стилів, форм і орнаментальних мотивів. За технологією виробництва посуд поділяється на ліпний і гончарний. Ліпний виділяється в дві підгрупи: кухонний і столовий (горщики, корчаги, миски, вази, сковорідки, кришки, глечики). Гончарна керамка розмежована на 4 підгрупи: сіроглиняна, мальована, коричневоцвоячена і піфосоподібні посудини. Згідно з класифікацією І.Г.Крішана (1969) весь посуд відповідає III фазі розвитку дакійської кераміки, що датується 100 р.до н.е. - 106 р.н.е. У виготовленні посуду ліпного формування відзначається збереження традицій фракійського гальштату. Виробництво гончарної кераміки розвивалось під впливом елліністичного, кельтського, а пізніше римського гончарства.

Значну частину речових колекцій становлять знаряддя праці, які за своїм призначенням поділяються на сільськогосподарський, ковальський і ювелірний інструментарій, знаряддя деревообробки, кам'яного будівництва і домашнього виробництва, ручні млини для обробки зерна.

Деяко обмежену групу знахідок становлять предмети озброєння і шпори. У кількісному відношенні на першому місці стоїть колекція наконечників списів і стріл, поодинокі знахідки мечів (2), умбонів (3) і кольчуг (2). Особливе зацікавлення викликають ранньоримські мечі із поховань Земпліна. На думку І.Вернера (1977) вони виготовлені в Норіку, звідки надходили до різних областей варварського світу, в тому числі і у Верхнє Потисся.

Прикраси, речі одягу і туалету виділені в четверту групу. Це

фібули, пряжки, перстені, намиста, браслети і гребені. Серед фібул домінують застіжки, виготовлені за латенською схемою та серія сильно профільованих фібул норіко-паннонського типу. Своєю типологічною різноманітністю характеризуються пряжки з переважанням одно-роздільних конструкцій.

Разом з прикрасами і речами одягу в окремі комплекси входять римські посудини. Це уламки бронзових ковшів, відра, глечики і скляні чаші. З культом та естетичними парадигмами даків пов'язана невелика група статуєток і кам'яних амулетів.

Вирішення питань хронології дакійської культури Верхнього Потисся визначається зіставленням археологічних дат і ключових історичних подій Карпато-Дунайського ареалу. Період, який цікавить нас, обмежується двома вузловими моментами, що мали першорядний вплив на політичну історію населення Карпатського ареалу: загибель латенської культури близько 60 р. до н.е. і розгром царства Децебала з наступним створенням римської провінції Дакії (107 р.).

В основу відносної хронології були покладені розробки Т.Колніка (1977, 1980) для ранньоримського періоду Словаччини, а визначення хронологічних індикаторів та їх типів здійснене за існуючими класифікаціями О.Альмгрена (1923), М.Яна (1916), Г.Ю.Еггерса (1951), І.Гарбша (1965) та інших сучасних дослідників.

Ранній етап дакійських пам'яток детермінується серією фібул середньолатенської схеми, частина яких має значний хронологічний діапазон, починаючи від фази LT C1b. Можливість його звуження до рамок ступеня LT D2 підтверджується колекцією кельто-дакійських монет велькобістерського і земплінського типів, а також фібулами військового і наухаймського типів.

Доцільно ще раз підкреслити, що не виключаючи фактів появи даків на Верхньому Потиссі до основної битви з кельтами, відправною точкою відліку початку наступного етапу розвитку північнофра-

кійської культури регіону обрана дата - 60 р. до н.е., яка конкретно пов'язується зі змінами як етнічної, так і політичної ситуації в Карпатському ареалі.

Перехідний період від латена до римського часу, який відноситься в основному до років правління імператора Августа (27 р. до н.е. - 14 р.н.е.), представлений обмеженою кількістю речей. Із них тільки фібули А 238а і пряжка Гарош Іа можуть бути віднесені до імпортих.

Наступний етап охоплює фазу Віа-Віс (± 10 - ± 69 рр.). Він характеризується хвилею імпорту, головним чином, складається з широко розповсюджених сильно профільваних фібул та речей норікопаннонського типу. В керамічних комплексах зберігаються традиції кельтського гончарства з домінуванням посудин дакійського типу. Разом з тим відзначається поява окремих форм посуду, виготовленого за римськими прототипами.

Завершальний етап припадає на останню чверть I - початку II ст.н.е. (ступень В2). Він визначається незначною кількістю хронологічних індикаторів і повною відсутністю імпорту.

Ситуація, що склалась, відбиває політичну дестабілізацію Дакиї, пов'язану із серією дако-римських війн, розпочатих в епоху Доміціана (81-96 рр.) і закінчених 106 р. повним розгромом даків, окупацією країни. Римська агресія спричинилась до занепаду політичного панування даків у Верхньому Потиссі, до розриву внутрішньорегіональних відносин і зв'язків з основною територією Дакиї.

Різде припинення надходжень імпорту і незначна кількість речей, які датуються першою половиною II ст.н.е. не дозволяють чітко визначити верхню межу існування дакійської культури. Тому питання про її кінцеву фазу залишається відкритим. Можна думати, що в першій половині II ст.н.е. відбувається процес трансформації, який завершився створенням культури карпатських курганів.

У розділі III "Культури римського часу" розглядаються пам'ятники культури карпатських курганів, шеворської культури і локальні групи германських і дакійських старожитностей.

Пам'ятники Верхнього Потисся II-IV ст.н.е. мають порівняно велику географію, визначену різними ландшафтними і ґрунтовими умовами. На території регіону в загальній кількості взято на облік біля 400 місцезнаходжень, представлених поселеннями, виробничими центрами, могильниками і поодинокими похованнями, а також скарбами.

Домінуючу більшість пам'ятників становлять поселення з найбільшою концентрацією в низовинній зоні і Кошицькій улоговині. Їх середня площа 2-3 га і лише деякі (Петрово, Братово та ін.) досягають 10 га і більше. Під час розкопок селищ було відкрито біля 100 жител, кілька сотень господарських будівель і ям, 140 позажитлових прямокутних вогнищ. Для житлового будівництва характерні три типи будівель: напівземлянки без стовпової конструкції (звично аморфної в плані форми), напівземлянки із стовповою конструкцією стін (прямокутні) і наземні, з каркасно-стовповою конструкцією стін. Опалювались приміщення вогнищами і тільки зрідка використовувались глинобитні печі.

Провідним і традиційним типом верхньотиського будівництва жител були аморфні форми напівземлянок, у яких, з усією очевидністю, зрубні стіни виносились за межі житлового котловану. Другий тип житла переважає на поселеннях із значним утриманням кераміки шеворського складу. Наземні житла не дістали поширення в регіоні і, судячи за матеріалом, використовувались як місцевим, так і прибулим шеворським населенням.

Господарські споруди відрізняються різноманітністю форм, розмірами і різними принципами планування. Це будівлі, зернові і сміттєві ями, вогнища, колодязі. Разом з ними на окремих поселеннях були відкриті металургійні горни, а у Матієві - кузня. Невели-

ке сільце металургів виявлено на околиці с.Вовчанське.

Найбільш значна кількість виробничих об'єктів, із цілої низки місцезнаходжень, представлена гончарними печами. Поруч з сільськими майстернями, у східній частині регіону, на протязі I-IV ст.н.е. функціонував центр в Блажичах-Богданівцях, де розкопано 27 печей і десятки господарсько-побутових об'єктів.

Найбільший спеціалізований район Карпатського ареалу відкрито у басейні р.Міц (права притока р.Тиси). На протязі 4-5 км, від Берегшурани (Угорщина) до м.Берегово (Україна), виявлено 120 гончарних печей, жител, господарських будівель і п'ять колодязів. З культурного шару і об'єктів зібрано більше 60 тис. фрагментів кераміки, десятки цілих посудин, знаряддя праці, прикраси і римські монети.

У загальній кількості, на теперішній час, у Верхньому Потиссі відомо 178 гончарних печей кінця II-IV ст.ст.н.е. За конструктивними особливостями вони виділяються у два типи: одноярусні і дво-ярусні. До першого відносяться 22 печі Блажич-Богдановець і одна із Трстени при Горнаді. Печі двоярусної конструкції характеризуються наявністю ізольованих камер топки і обпалювання, розділених решіткою. Згідно з класифікацією І.Геннінга (1977), двоярусні печі мають три варіанти: варіант А - з опорним стовпом в топці, варіант В - з опорною стінкою, і варіант С - печі без опор в камері топки.

Найбільш ранні гончарні печі (варіант В) з'являються в регіоні з проникненням і осіданням кельтів. З початком нашої ери, з приходом даків, виникають одноярусні печі, а в пізноримський час із території сусідньої Дакії привносяться двоярусні конструкції варіанту А. Печі варіанту С не дістали визнання ні у місцевих гончарів, ні у гончарів суміжних регіонів.

Поховальні пам'ятники Верхнього Потисся, на основі етнокультурної належності і ритуалу, виділені в п'ять груп: I - могильники

культури карпатських курганів; II - поховання шеворської культури; III - поховання вільних даків; IV - германські поховання; V - пам'ятники із змішаним поліетнічним ритуалом.

Перша група представлена вісьмома некрополями, із яких найбільш повну інформацію дає повністю досліджений могильник в Ізі, де розкрито 53 кургани. Згідно з одержаними даними, для місцевого північнофракійського населення характерним є спалення покійника на місці поховання (домінанта), або на стороні. Залишки кремації зсіпали в ліпні горшки, рідше в ямки, або залишали в купках на стародавньому горизонті. Поруч клали індивідуальні речі і посудина-приставки. Після здійснення ритуалу поховання насипався курган (діаметр 6-10 м, висота до 0,7 м).

Поховання шеворської культури подано одиничними (1-3) захороненнями з більш ніж 20 пунктів (частина зруйнована), а також похованнями поліетнічних могильників в Земліні (6 поховань) і в Медіешул Ауріті (61 в урнах і 4 в ямках). Поховальний ритуал характеризується трупоспаленням на стороні, коли залишки кремації складали в ґрунтові могили переважно з урновим способом захоронення. Відмітнов рисою поховань з окремих місцезнаходжень є переважання військових захоронень, як правило, у супроводі ритуально зігнутої зброї.

До третьої групи поховальних пам'ятників відносяться чотири захоронення вільних даків некрополя Медіешул Ауріт. Після спалення залишки кремації разом з особистими речами клали до ліпних урн дакійського типу, які поміщали у ґрунтові могили.

Четверту групу поховань - ґрунтові інгумаційні могили, дослідники зараховувть до розряду германських старожитностей IV ст. н.е. Серед 32 місцезнаходжень виділяються багатством інвентаря "князівські" поховання із Острован і Цейкова, які складаються із золотих, срібних та бронзових посудин, прикрас і предметів культу

римського і германського походження.

У п'яту групу виділені три кургани із Земпліна, Лесне і Братово. Для них характерний місцевий поховальний обряд, а саме: трупопалення на місці захоронення, або на стороні з поміщенням залишків кремації в урнах, ямках, над якими споруджувався земляний насип. З точки зору інвентаря (урни, посудини-приставки, зброя), вони мають чітко виражені риси шеворської культури.

Третю основну категорію пам'ятників II-IV ст. н.е. становлять скарби і поодинокі знахідки монет. Вони відносяться до одних із показових матеріалів при характеристиці рівня соціально-економічного розвитку субстрату. Нині відомі 21 скарб і 147 пунктів знаходження окремих римських монет у Верхньому Потиссі. Вони становлять близько 4000 грошових номіналів, з них 50 золотих, 140-150 мідних і бронзових, решта - срібні денарії, які становлять 95% загальної кількості монет. За своїм складом скарби поділяються на монетні, грошово-речові і речові.

Численні знахідки одиничних монет, поруч із скарбами, являють собою одне з основних джерел при визначенні динаміки зв'язків з суміжною римською територією. Точно підрахувати кількість монет немає змоги, оскільки частина з них втрачена, а частина розійшлась по руках. 167 паспортизованих і визначених монет із поодиноких знахідок хронологічно розподіляють таким чином: I ст. - 20; II ст. - 90; III ст. - 16; IV ст. - 41. "Грошовий обіг", який спостерігається в регіоні IV ст. не має аналогів на сусідніх і більш віддалених варварських землях, що дозволяє говорити про певну економічну стабільність верхньотиського етнічного середовища.

Під час розкопок пам'ятників зібрано значну кількість речового інвентаря, який розкриває різні сфери життя і діяльності населення регіону. До найбільш репрезентативних знахідок відноситься глиняний посуд, який за технікою виготовлення поділяється на ліп-

ний і гончарний. Ліпний виділений у три групи. Велика частина форм першої групи (горшки, чашки, сковорідки) є традиційними формами кераміки і своїми коренями сягають куштановицької, латенської і дакійської культур. Посуд другої (горшки I-IV типів, миски) і третьої груп (чорнолощені вази, миски) з'являється в регіоні з проникненням носіїв шеворської культури.

Гончарна кераміка за технологією виробництва і функціональним призначенням виділяється у три підгрупи: столову, кухонну і тару для збереження припасів (А,Б,В). За кількістю та асортиментом зпоміж усього посуду регіону перше місце посідає сіроглиняна кераміка (підгрупа А), масове виготовлення якої було налагоджене у виробничому районі Міц. Це горшки, миски, глечики, дзбани, склянки, кубки. Більшість (особливо миски) були оздоблені штампованим орнаментом, що є характерною рисою для верхньотиського сіроглиняного посуду. Підгрупа Б репрезентована горшками і покришками, а тара для збереження припасів - піфосами.

До окремої групи можна віднести посуд, виготовлений в римських провінціях, серед яких найбільшу кількість (53 екз.) становить terra sigillata. Основна її частина (90%) відноситься до типу Драгендорф 37. Перша terra sigillata з'являється в регіоні в період правління імператорів Доміціана - Андріана, але вершини свого поширення досягає у другій половині II - першій половині III ст.н. е., що пояснюється початком роботи рейнцбернських майстерень та їх філіалів у Вестендорфі (Ренція). Проникнення terra sigillata у Верхнє Потисся відбувалося через південно-словацькі землі, на що вказує факт її концентрації в західній частині регіону і обмежена кількість на його південному сході.

Разом з керамікою на пам'ятках виявлені вироби з металу, каменю, скла. За своїм функціональним призначенням серед них виділяється знаряддя праці (наральники, коси, серпи, жорна, ножиці, мо-

лотки, тиглі і т.п.), зброя (мечі, наконечники списів, стріл і деталі щитів), прикраси, речі одягу і туалету (фібули, пряжки, підвіски, буси, гребінці), а також скляні і металічні посудини.

Аналіз речового інвентаря дає можливість намітити основні хронологічні етапи розвитку культур Верхнього Потисся II-IV ст.ст.н.е.

Після утворення в 107 р. провінції Дакії і входження регіону в безпосередню контактну зону з Імперією, настає період певного "затишшя". Складається враження, що місцеве населення і мігранти з окупованої Трансільванії ніби затаїлись на певний час, намагаючись не привертати увагу сильного і агресивного сусіда. З іншого боку, римляни, зайняті створенням лімесу, спочатку не вступали в активні контакти з верхньотиським населенням. На це вказує майже повна відсутність імпорту, найбільш показового матеріалу при з'ясуванні мікререгіональних зв'язків у першій половині II ст.н.е. Різке зростання надходження монет та імпортованих товарів припадає на другу половину II ст.н.е., що пов'язано з військовою здобиччю в період Маркоманських війн (166/167-180 рр.н.е.) і встановленням торгових відносин з обох сторін лімеса після їх закінчення.

Наведене мотивування пояснює майже повну відсутність хронологічних індикаторів першої половини II ст.н.е. До цього часу відноситься обмежена кількість добре датованих речей. Це terra sigillata типу Dragendorf 33 з Північної Галлії, Dragendorf 37 з Lezu в Григоровцях і Dragendorf 18/31 (Східна Галлія) із Медзан.

Серединою, другою половиною II ст.н.е. визначаються пшеворські поховання (23,38,48,50) Земліна, Арданова, Сваляви і більшість одиничних місцезнаходжень, в комплекси яких входили фібули Альмгрен (А) 79, А 141, відро типу Е 40, умбони типу Ян 7А і гребені типу Томас В1. Останні знахідки, згідно з А.Шмедловською (1971, с.23-24, мал.27) найбільш притаманні комплексам другої половини II - першої половини III ст.н.е.

Перехідний горизонт В2/С1 (150-180 рр.н.е.) характеризується комплексами з фібулами типу А86, А126, двочленними застібками з гребінцем на дужці і високим приймачем. У цей же час у моду входять одночленні підв'язні фібули і 14-гранні сердолікові буси. Новинка в екіпіровці вершників - поява шпор з крючком під шипом. Кінцем II - першим десятиліттям III ст.н.е. датується більшість поховань пшеворського абрису, цілий ряд поселень (Педер, Матієво, Шамудовці та ін.), частково з яких знаходилась terra sigillata і кераміка рецького та паннонського типів.

Значна кількість хроноіндикаторів припадає на ступені С2-С3 (240-375 рр.). Подальшого розповсюдження набувають одночленні фібули (варіанти В,Г), двочленні застібки, трьохчастинні гребені і пряжки. У зв'язку з роботом гончарних центрів широко впроваджується в побут сіроглиняний посуд з штампованим орнаментом. До цього часу відноситься більшість поселень регіону. Більш вузько, ступенем С2, датуються об'єкти поселень в Сені, Паладь-Комарівцях, дакійські поховання Медішул Ауріта, "князівські" могили Цейкова і Острова. Кінцем ступеню С3 - початком Д1 визначаються пам'ятники прешівської групи з наявністю фібул А190 і гребенів типу III за З.Томас. Широкий діапазон побутування (I-IV ст.н.е.) має гончарний центр в Блажиці-Богдановцях, виробничий район Міц (кінець II-IV ст.н.е.), могильник в Ізі (II-IV ст.н.е.).

Аналіз хронологічних позицій речей і окремих пам'ятників дозволяє виділити в періодизації старожитностей кілька моментів. Перша половина II ст.н.е. характеризується обмеженою кількістю хроноіндикаторів. Різка зміна починається з середини II ст.н.е., коли відбувся вплив у регіон римських монет, розповсюджується імпортна кераміка та речі. Пік підйому припадає на III ст.н.е. Уже з середини наступного століття починається поступове зменшення кількості надходжень, а до кінця століття спостерігається згасання

життя на більшості регіональних поселень.

Розділ IV. "Господарство, соціальна організація та ідеологічні уявлення". Основою господарства населення Верхнього Потисся у період латена були землеробство і скотарство. На високий рівень розвитку землеробства, в першу чергу, вказують десятки залізних наральників. Різноманітність їх типів засвідчує поступове удосконалення знарядь обробітку ґрунту.

Жнива проводились серпами та косами, а молоття зерна - з допомогою зернотерок та ручних ротаційних млинів.

Важливу роль відігравало скотарство, особливо в гірських місцевостях Верхнього Потисся з його пасовищами-полонинами. Osteологічний аналіз дозволяє визначити склад стада. Сюди відноситься велика і дрібна рогата худоба, коні, свині. Вівці давали м'ясо-молочні продукти, вовну, шкіру, а полювання, рибальство і збирання приносили додаткові продукти харчування. Піднесення землеробства вказує на розвиток потужних металургійних і металообробчих баз. Існування виробничих центрів, сотні високопродуктивних знарядь праці і зброї засвідчує перехід верхньопотиського населення з ступені простого домашнього виробництва до відокремлення ремесла від землеробства.

Сотні різноманітних виробів з чорного металу і знаряддя праці коваля дозволяють судити про рівень металообробки. Асортимент ковальського інструменту досить різноманітний і найповніше поданий колекцією Галліш-Ловачки.

Згідно з металографічним аналізом, кельтські ковалі знали різноманітну сталь з різним вмістом вуглецю. Технологічне дослідження 97 ковальських виробів (знаряддя праці, зброя) Галліш-Ловачки показало, що вони відковані із заліза або сирцевої сталі (Бідзіля, Вознесенська та ін., 1983, с.87-90). Метал попередньо піддавався спеціальній обробці, що підвищувала його механічні вла-

стивості: цементації (насичення вуглецем м'якого заліза) і пакування (зварка смуг заліза і сталі). 1/3 ковальських виробів гартувались. Особливо відзначаємо кілька сокир з високою технікою виготовлення і ретельністю обробки, ймовірно, виконаних за спеціальним замовленням. В основному прості рішення дозволяли майстрам Галліш-Ловачки випускати дешеву продукцію і в значній кількості для широкого ринку збуту.

У II ст. до н.е. в побут Середньої Європи надійно ввійшов гончарний круг. Відомі численні майстерні і навіть цілі селища гончарів, які постачали широку околицю високоякісним посудом. Наявність гончарного круга і спеціальних печей для випалювання кераміки визначали високу якість латенського посуду.

Існування розвинутих ремесел і великих виробничих центрів з випуском продукції, розрахованої на широкий ринок збуту, передбачає налагоджену систему торгівлі. Реалізація продукції відбувалась не тільки шляхом обміну. Економічний розквіт у II ст. до н.е. викликав необхідність карбування власної монети. В цей час у більшій частині кельтського світу карбувались місцеві монети із золота, срібла, рідше - із міді та бронзи, які наслідували македонсько-грецькі взірці. Наприкінці IV-III ст. до н.е. в регіоні з'являються монети гето-дакійського карбування. Існувало досить багато місць, де карбувались монети, що вирізнялись між собою вагою та якістю. У Верхньому Потиссі монети випускало селище Галліш-Ловачка, що засвідчує знахідка формочки для відливання монетних заготовок.

На внутрішній ринок надходили продукти сільського господарства, металеві вироби ремісників. Вивозились, найімовірніше, худоба, вовна, шкура, залізо. З певністю можна говорити про існування посередників в торгово-обмінних операціях - торгівців.

Розвиток сільського господарства, ремесел і товарно-грошових відносин сприяв розкладу первіснообщинного ладу і поглибленню со-

ціальної диференціації. У першу чергу це зумовлювалося проникненням в регіон кельтів, економіка і соціальна організація яких стояла значно вище за рівень розвитку верхньотиських племен. Цезар (IV, 13) виділяв у кельтському суспільстві три прошарки: друїдів, вершників і народ, що був у стані рабів. Друїди (жерці) займалися питанням релігії і водночас відігравали важливу роль у суспільному житті племен. Вершники – це військова аристократія, із якої формувалася кіннота. На озброєнні кельтів був дволезвий меч, довжиною в середньому 80 см, спис, дротик і ніж-сікач. Оборонною зброєю служив великий овальний або шестикутний дерев'яний щит. Він мав залізний умбон і обковані краї. Голову прикривав шолом.

Свідчення Цезаря та інших античних письменників про соціальну стратифікацію кельтського суспільства підтверджуються матеріалами могильників, а також багатими грошовими і речовими скарбами, які належали племінній верхівці. Дані пам'яток вказують на те, що кельти були панівним, привілейованим прошарком верхньотиського суспільства. Вони володіли чималим знанням у сфері виробництва і економіки, а також мали значні матеріальні ресурси. Враховуючи, що кельти жили не ізольовано, а в постійному контакті з аборигенним населенням, можна дійти висновку про те, що розвиток виробничих сил і товарно-грошові відносини спричинились до розкладу родоплемінного ладу верхньотиського населення і до зміцнення індивідуальної сім'ї як основного господарського та соціального осередку суспільства.

Про вірування і світогляд кельтів, в першу чергу, свідчать поховальні пам'ятники, в яких простежується культ мертвих і вшанування предків. Кельти вірили у безсмертність душі. Душа, за вченням друїдів, після смерті переходить із одного тіла в інше (Цезар, VI, 14). З культом мертвих у них пов'язаний образ дикого кабана. Знахідки зображення кабана у вигляді бронзових бляшок і статуеток

добре відомі в комплексах Тисо-Дунайського басейну.

Богів боялись і шанували. Їм приносили жертви, навіть людські. Цей звичай відомий і у фракійців (Геродот. IV,94), і у кельтів. Цезар (VI,16) відзначає надзвичайну побожність останніх.

Розгром кельтів не призвів до знищення досягнень латенської цивілізації, до стагнації в місцевій економіці. Спостерігається процес подальшого розвитку верхньотиських племен, зумовлений поширенням дакійської культури.

Осівши на землях регіону, даки будують на важливих комунікаційних шляхах городища Земплін і Мала Копаня, які стають не тільки найбільш могутніми опорними пунктами, але й найбільшими ремісничими центрами Верхнього Потисся. Одночасно з ними відновлює роботу Затисянський металургійний район, в басейні р.Ботар (Дяково), організований ще кельтами. Не виключено, що звідси сировина надходила і в Малу Копаню. Її матеріали найбільш повно розкривають характер дакійської металообробки в регіоні.

Структурний аналіз кутих предметів засвідчує високу якість кування і незначний вміст шлаку. Остання обставина не тільки документ високої майстерності ковалів у галузі гарячого кування, але й характеризує сам процес обробки горнової криці. Речі, що вимагали за своїм функціональним призначенням особливої якості та міцності, підлягали гартуванню, термообробці, наварюванню сталених смуг. При аналізі металургії і металообробки впадає в очі наявність у них значних кельтських традицій. Це проявляється і в технології виробництва, і в самій продукції.

З ковальським виробництвом пов'язана і шкелірна справа. Спектральним аналізом тиглів, знайдених у майстернях (41 примірник) Малої Копані, підтверджена наявність витоплювання бронзи, срібла і золота. Якщо вироби із золота на городищі не виявлені, бронзові і срібні речі, як показано вище, становлять порівняно значну колек-

ців.

Годі переоцінити значення для верхньотиського населення наявності покладів солі – важливого харчового продукту. За образним висловом К.Бакса "Без неї немислима людська культура". Сіль була джерелом багатства і однією з основних статей експорту. Безпосередня близькість Четаті від поверхневих виходів солі вказує на городище, як на центр добування, контролю і транспортування солі.

Розвинуте товарне виробництво, розраховане на широкий ринок збуту, передбачає наявність у середовищі мешканців городищ прошарку торговців. На це вказують і знахідки монет в Земпліні, Малій Копані, солотвинських солерудниках та в інших пунктах регіону. Як відзначалось вище, Верхнє Потисся – регіон із стародавніми традиціями у сфері товарно-грошових відносин. У I ст. до н.е., особливо в його другій половині, кельто-дакійські монети, що використовувались для потреб внутрішньої і міжплемінної торгівлі, замінюються римськими республіканськими, а потім імператорськими, що набули статус "світових" грошей. Прийняття римської грошової системи спричинене торговими контактами з Римом, в яких не могли брати участь монети власної чеканки, а також необхідності створення єдиної грошової системи. Це запровадження базувалось на внутрішніх передумовах (поляризація суспільства, високий рівень розвитку економіки) і диктувалось потребами молоді дакійської держави, викликані до життя діяльністю Бурбісти.

Зростання внутрішньої і зовнішньої торгівлі вимагало дедалі більшої кількості грошових номіналів, яка вже не забезпечувалася надходженнями з Імперії. Це призвело до виникнення грошового дефіциту, погашеного Бурбістом шляхом наслідування чеканки римських монет. Нині відомо 20000 подібних монет з території доримської Дакії.

Торгові стосунки встановлюються з найвіддаленішими регіонами

Карпатської котловини. Переважна більшість імпорту представлена виробами норіко-паннонського типу (фібули, пряжки, пояси) та італійського походження (бронзовий і скляний посуд). Про контакти з Прибалтійським регіоном свідчать знахідки янтарного намиста.

Значно ширшу картину міжрегіональних стосунків розкриває колекція монет (21 примірник) Малої Копані. Сюди відносяться монети велькобистерецького типу (Північна Словаччина), типу Медіешул Ауріт (Трансільванія), сирмського типу (Північна Югославія), набір римських республіканських монет, в тому числі денарій з колонії Непаусус (Південна Галлія), драхма з Діррахія (Іллірія) і, найбільш пізня, - імітація денарія імператора Нерона (54-68 рр.).

Спеціалізоване ремісничє виробництво, товарно-грошові відносини і широкі торговельні зв'язки, що виникли в епоху латена, не припиняються з появою даків на історичній арені регіону. Їх прихід дає новий стимул для подальшого поступового розвитку економіки та соціальних відносин. Визначну роль зіграла при цьому низка факторів: моноетнічність прибулих і місцевих (костобоки ?) племен; об'єднавча політика Бурбесті, що проводилась згідно з Страбоном (VII,5,2) під знаменом реваншу, помсти кельтам, які захопили дакійські землі; значно вищий ступінь розвитку економіки і соціальної організації, що стояла у даків на першому щаблі державності.

Про виділення знаті і соціальну градацію дакійського суспільства нам повідомляє Йордан (40,71-72). Верхній прошарок, із якого обиралися царі і жрецтво, він називає "піллеатами" (покриті повстяними ковпаками), а інший люд "капіллатами" (простоволосі). Наявність жрецького прошарку підкреслює Страбон (VII,3,3), називаючи їх "теосебіи" і "капнобаци". Таким чином, інформація Страбона і Йордана дає можливість говорити про існування у даків трьох соціальних груп: аристократії, жрецтва і плебсу.

У Верхньому Потиссі резиденціями вищих прошарків суспільства

очевидно були городища Земплін і Мала Копаня – ремісничі та політичні центри даків. Можна припускати, що дакійській аристократії належали і три абсідні житла (N 7,28,36), виявлені на Малій Копані.

З розповсюдженням в регіоні дакійської культури дальшого розвитку набувають ремесла, торгівля, виникають нові елементи в житловому будівництві, повсюдно використовується кераміка дакійського обрису. Культурна рівеляція, що відбувалася упродовж півтори сотні років, не торкнулася поховального обряду, що має витoki в куштано-вицькій культурі і свідчить про сильні місцеві традиції.

Досить швидкому поширенню дакійської культури сприяла не лише спорідненість племен, але й осідання значного контингенту даків, що проходило в декілька етапів.

З розгромом царства Децебала (106 р.) на основній території Дакії утворюється нова римська провінція, а Верхнє Потисся опинилось у безпосередній контактній зоні з Імперією. Римська агресія призводить до занепаду політичне володарювання даків у Верхньому Потиссі, до розриву сформованих внутрішньорегіональних зв'язків з основною територією Дакії, відрізанов північним лімесом провінції. Населення Верхнього Потисся спочатку не підтримувало контактів з римлянами, які спустошили і окупували Дакію. Висновок підтверджується статистиком римського імпорту, в першу чергу, terra sigillata і динаріями, відновлене надходження яких припадає на середину II ст. н.е., особливо кількісно зростаючи після закінчення Маркоманських війн (166/167–180 рр.).

Подальша історія Верхнього Потисся багато в чому визначається територіальною близькістю з римською цивілізацією, яка значною мірою вплинула на соціально-економічний рівень розвитку місцевого населення. В II ст. н.е. верхньотисські племена формують культуру карпатських курганів. Сучасний стан вивчення питання створення цієї культури дозволяє вважати, що в її основі знаходився місцевий

субстрат та осілі в регіоні на рубежі нашої ери дакійські племена. Ми припускаємо, що в її організації значну роль відіграли вандало-астінги. Їх проникнення в регіон фіксується античними джерелами (Dio Cass., LXXI, 12, 1; Paus., X, 24, 5) і підтверджується цілим рядом ґрунтових поховань в супроводі зброї, а також поселеннями субстра-ту, в керамічні комплекси яких входила ліпна кераміка шеворського типу.

Обмежений контингент пришельців, осілих на землях регіону, досить швидко піддався серед місцевого моноетнічного середовища асиміляції. Це відбилося в змінах поховального обряду, які можна спостерігати в деяких підкурганних похованнях (Земплін, Братово, Лесне). Уже до фази С2, тобто до середини III ст. н.е., шеворська культура настільки змінюється, що її елементи ледве помітні.

Політична стабілізація, яка наступила після закінчення Марко-манських війн, сприяла новому економічному піднесенню. Дальший розвиток дістали ремесла, серед яких продовжували домінувати металургія, металообробка і гончарство. Поруч із сільськими майстернями продукцію випускав Ботарський металургійний район.

Про ковальське виробництво свідчать численні залізні вироби, знаряддя праці та залишки кузні, відкритої на поселенні в с. Матіс-во. Металографічним аналізом виробів встановлено, що вихідною сировиною служило кричне залізо і сирцева сталь. Із окремих коваль-ських операцій відзначаємо цементацію і загартування. Якість ку-вання висока.

Широке і повсюдне розповсюдження в пізньоримський час дістає гончарство. Створюється ціла мережа сільських майстерень, гончар-ний центр в Блажичях-Богдановцях, промисловий район в басейні р. Міц. Асортимент продукції майстерень, який характеризується стан-дартністю форм, становили миски, глечики, дзбани, піфосоподібний посуд, горшки, склянки, кубки. Їх процентне співвідношення вказує

на наявність у майстернях вузької спеціалізації.

Багаті сировинні ресурси і розвиток товарного виробництва зумовили виділення у рамках Верхнього Потисся економічних районів. Вони характеризуються концентрацією залишків виробництва, римсько-го імпорту, значною кількістю знахідок монет і густотою населення. Перший район (гірська зона) охоплює межиріччя верхів'я рр. Горнада і Торіси, другий (передгірська зона) - Кошицьку котловину і прилеглий басейн р.Бодрога, третій (низовинна зона) - пониззя р.Боржави і четвертий (низинна зона) - басейн середньої течії рр. Самоши і Тура.

Через перший та другий райони пролягав важливий комунікаційний шлях із Дакії до Балтійського моря (Kolníková, 1970, с.66). Крім того, перший район розташовувався в безпосередній близькості від Спішського рудного родовища (залізо, мідь, срібло, золото), розробка якого почалась ще наприкінці I тисячоліття до н.е. (Pietta, 1982, с.107) і продовжувалась в римський час (Jurečko, 1981, с.320-321), а на території другого знаходились виходи високоякісних глин, що дозволило організувати велике гончарне виробництво в Блакицях-Богдановцях.

Третій район розташовувався поблизу від основного комунікаційного шляху регіону - р.Тиси. Його кордони охоплюють гончарний промисловий район Міц і Мужієвське родовище золота. За даними аналізу С14, проведеного Закарпатською геологоекспедицією, одна з численних стародавніх штольн (N XI) розроблялась в III-IV ст.н.е. Поруч знаходяться виходи алунітово-кварцової породи (Лазоренко, 1979, с.42), які використовувались для товарного виробництва ручних ротаційних млинів жителями поселення III-IV ст.н.е. біля с.Квасово.

Четвертий район посідав землі вільних даків і розташовувався у безпосередній зоні контактів з лімесом провінції Дакії. Тут відкриті металургійні і гончарні майстерні перших століть нашої ери і

Байя-Марське родовище поліметалічних руд. Особливе значення в розвитку економічних районів відігравали р.Тиса, названа візантійським істориком VI ст. "великою і славною річкою" (Йордан,34), Торіса, Лаборець і Латориця. Вздовж їхніх берегів простежується підвищена концентрація поодиноких знахідок монет. Свій початок ці ріки беруть недалеко від карпатських перевалів - зручних шляхів із Верхнього Потисся в сусідні регіони, з подунайськими провінціями регіон зв'язувала р.Тиса, з Дакією - рр.Самош та Іза.

Торговельні зв'язки, судячи за динамікою надходжень імпорту, мали певну висхідну тенденцію в якості та інтенсивності. В період середини I ст. до н.е. - I ст. н.е. вони носили опосередкований характер, визначений віддаленістю кордонів Риму. Імпорти склались з поодиноких речей і більш значної кількості республіканських та імперських монет. На початку II ст. спостерігається спад у надходженнях, що пояснюється порушенням політичної стабільності внаслідок дако-римських війн (101-106 рр.) та розгрому держави Децебала. Після утворення провінції Дакії (107 р.) Верхнє Потисся опинилось у контактній зоні з Імперією. До середини II ст. н.е. поступово налагоджуються торгові стосунки між населенням з обох сторін лімесу, різко посилюючись після закінчення Маркоманських війн і зростаючи в наступному столітті.

З евакуацією римської Дакії (271 р.) зміцнюються зв'язки з Паннонією, звідки надходять вироби з бронзи, золота, скла. Не припиняється торгівля з Імперією і в IV ст., про що свідчать знахідки поодиноких монет (40 примірників) і скарби: золотий із Брестова і бронзовий із Кривоштян - обидва з останньої емісії Валента. Досить значна кількість монет (понад 4000), знайдених у Верхньому Потиссі, однозначно вказує на подальший розвиток товарно-грошових відносин, закладених в період латену.

Розвиток ремісничого виробництва і товарно-грошових відносин,

контакти з високорозвинутими цивілізаціями (кельтською, римською) і впровадження їх культурних і технічних досягнень – все це сприяло соціальній стратифікації населення Верхнього Потисся.

В основу досліджень ідеологічних уявлень покладені дані поховальних пам'яток, семантика орнаментів, а також вірування гето-даків. Місцевий поховальний обряд характеризується спаленням покійника із захороненням залишків кремації під земляним насипом. Чим це викликано годі пояснити однозначно. Найімовірніше спостерігається цілий ряд асоціацій: і страх перед мертвими, і віра в очищуючу силу вогню та в потойбічне буття, і культ предків. Згідно з Б.О.Рибаківим (1981, с.238-284), виникнення обряду кремації пов'язано з аграрним культом неба. Зв'язок померлих людей з небом, куди відходив дим поховальних вогнищ, міг існувати тільки за умови поділу уявлень про тіло-плоть і душу-дыхання. Душа, за уявленнями стародавніх, не була чимось безплотним, а цілком матеріальною субстанцією, яка потребувала їжі та особистих речей. Через це її поміщали у поховання посудини-приставки з їжею і речами, які були на покійнику під час кремації.

Широке розповсюдження в карпато-дунайських землях дістав культ сонця і ранньої зорі. Служителі культу обожнювались після смерті і шанувались фракійцями в образі вершника. Боги-вершники гарантували своїм шанувальникам безсмертя (Кругликова, 1956, с. 147). Обоготворялось і нічне світило – Місяць. З цим віруванням зв'язана знахідка в Солонцях підвіски-лунниці. Подібні прикраси кваліфікуються як культові предмети родючості. Поширення ураністичних культів і, в першу чергу, культу сонця пов'язано з землеробським характером ведення господарства, в якому тепло і волога – джерела родючості. Ці вірування виразно простежуються в семантиці орнаментів на посуді, де переважають зображення сонця, блискавки і зв'язаної з нею води. Сонце, зірки подавались у вигляді зірчастих

розеток, циркульних кіл і тому подібне; блискавка, вода передані пролощеними і врізними зигзагами, хвиловими і косими пунктирними лініями. Як символ животворящого світила подається на одному з фрагментів посуду Солонців зображення сонця з помещенням у його середині квітки і колоса (Котигорошко, 1987). Небо в семантиці орнаментів окреслювалось півколом арок. З ідеєю неба пов'язане і шанування гір (Рибakov, 1981). Напевно, відображення цього культу втілене в обрисах гострокутників з розетками на їх вершині.

Свідчення письмових джерел (від Геродота до Йордана) дозволяють стверджувати, що північні фракійці задовго до епохи Бурбесті перейшли від примітивного язичництва до створення пантеону божеств, характерного для високоорганізованого суспільства. На чолі пантеону перебуває така незвичайна фігура, як Залмоксіс - лядина-бог. На початку він відомий у ролі проповідника нового культу в середовищі фракійців, а відтак перетворюється в головного бога гетів і даків (Геродот, IV, 94, 95; Страбон, VI, 3, 5). Залмоксіс стоїть на рівні стародавніх містерій і припускає безсмертність душі, опускання в підземне царство, ритуальну смерть - оккуляцію, після якої й настає воскресіння - епіфанія (Сгіґан, 1977). Оккуляція і епіфанія відомі за культурами багатьох народів і зв'язані з уявленням про помираючу і воскресаючу природу. Поруч з Залмоксісом стояв Гебелейзіс - бог блискавок, патрон військової аристократії (Сгіґан, 1977). Геродот пише: "...коли на небі блискавка - вони стріляють із лука, погрожуючи, оскільки вони вірять у свого бога..." (Геродот, IV, 94). Глибоко шановувався бог війни Марс (Арес), який народився на землях фракійських. На його честь страчувались полонені, йому присвячувалась перша здобич і підвішувались на стовбурах дерев трофеї (Йордан, 41). Фракійського походження і бог виноробства Діоніс, настільки шанований даками, що Бурбесті довелось видати закон про викорчування виноградників (Страбон, VI, III, 11).

Символом його як бога родючості був Фалос (Мифи...1980). Не виключений зв'язок з культом останнього і знахідок з Малої Копані - глиняної чоловічої статуетки, фалічної форми глиняної намистини і посудини-баранчика.

Найбільш шанованою із богинь-жінок була Бендіс (Діана), яку І.Г.Кришан (1986,с.363-368) називає Великою Богинею, напевно отожднюючи з богинею Кібелою. Судячи із зображень на фалерах і медальйонах, її головним атрибутом була змія - символ фауни і флори.

Таким чином, високому рівню соціально-економічного розвитку населення Верхнього Потисся відповідав і його світогляд. Для вірувань притаманний політеїзм, що відповідав землеробсько-скотарському способу ведення господарства і сформованому пантеону божеств.

Заклучення. Історична панорама. Наслідком дослідження є спроба реконструкції процесу розвитку населення Верхнього Потисся III ст.до н.е. - IV ст.н.е. як невід'ємної частини народів Південно-Східної Європи. При цьому ми не ставили перед собою за мету викласти загальновідомі події античності, а лише ті, які прямо чи безпосередньо були зв'язані з даним регіоном та суміжними землями.

Вивчення пам'ятників фракійського масиву I тис.до н.е. показало нерівномірність темпів розвитку населення Карпатської котловини при всій, здавалось би, єдності його матеріальної культури. В зв'язку з цим, найбільш важливим є визначення етнокультурних ознак, які свідчать про безперервний розвиток субстрату. Період існування північнофракійців Верхнього Потисся ділиться на шість основних етапів, які відрізняються між собою за рівнем розвитку соціально-економічних відносин та етнічним складом: гава-галіградський (XII-IX ст.до н.е.), передскіфський (VIII-сер.VI ст.до н.е.), куштановицький (сер.VI-IV ст.до н.е.), латенський (III-сер.I ст.до н.е.), дакійський (сер.I ст.до н.е.-I ст.н.е.) і культури карпатських курганів (II-IV ст. н.е.).

Складання культур латеноримського періоду багато в чому визначається укоріненням інородних етноелементів, а на останньому етапі - римською експансією в карпатські землі. Масові переселення, перегруповання і змішування, що проходили Карпатському басейні з найбільшою інтенсивністю в римський час, в тій чи іншій мірі торкалися населення Верхнього Потисся, що приводило до інтеграції матеріальної культури.

Руйнування порівняно архаїчного устрою життя місцевого населення починається з приходом кельтів. Цей народ, творець латенської цивілізації, вніс неocenний внесок в розвиток варварського світу Європи, будучи переносчиком досягнень античності. В кінці V-IV ст. до н.е., внаслідок експансійних рухів, кельти займають великий простір від Британії до Карпат. У Верхньому Потиссі кельти знайшли те середовище проживання, яке дало змогу створити найбільш сильну базу латенської культури в тисо-карпатських землях. Процес культурної нівеляції проходив настільки швидко, що вже на кінець III ст. до н.е. можна говорити про регіон, як про північно-східну околицю латенського масиву.

Вершини свого піднесення кельти досягли в останній чверті II-першій половині I ст. до н.е. Цей час можна визначити як період урбаністичної культури, яка створила основу того, що ми пізніше називаємо кельтською спадщиною.

Розквіт видатної варварської цивілізації Європи був перерваний ударами, нанесеними германцями, Римом і даками. Останні, що створили величезну державу від Понта (Ольвія-Аполлонія) на сході до Середнього Дунаю на заході і від Дунаю на півдні до Карпат на півночі (60-44 рр. до н.е.), у Верхньому Потиссі стали спадкоємцями кельтів у політичній та економічній сферах життя. На важливих комунікаційних шляхах регіону створюються політичні і ремісничі центри, встановлюються стійкі зв'язки з внутрішніми областями Дакії і

більш віддаленими регіонами.

На рубежі літочислення в Карпатському ареалі відбувається різка зміна в розстановці політичних сил. Після загибелі Цезаря 1 Бурбесті (44 р. до н.е.) в Римі починаються громадянські війни, які завершилися приходом до влади Октавіана (30 р. до н.е.-14 р. н.е.), а могутня Дакія розпалася на декілька частин. Крім того, римляни захопили Паннонію, на Середньому Подунав'ї виступають германські племена квадів та маркоманів, а межиріччя Тиси-Дунай на середину I ст. н.е. захоплюють язиги, в подальшому, аж до кінця IV ст. н.е., отримучи назву "сарматський клин".

Однак, ці події європейського значення не особливо зачепили Верхнє Потисся. Тут і в подальшому проходить нарощування економічного потенціалу і встановлюються зв'язки з найбільш близькою римською провінцією Паннонією.

Нове піднесення Дакії в епоху Флавіїв (69-96 рр. н.е.) і її зіткнення з імператорським Римом в кінцевому підсумку приводить до загибелі північнофракійської держави (106 р.). Велика частина території Дакії включається до складу провінції, а землі Верхнього Потисся опиняються в прикордонній зоні з Імперією.

Тут під безпосереднім керівництвом імператора Марка Ульпія Траяна споруджується потужний бастион - північний лімес Дакії, спрямований проти місцевого населення і переселенців із Трансильванії, тобто тих племен, які відомі в римській історіографії під загальною назвою "вільні даки". Ці даки, судячи по динаміці надходження імпорту, на перших порах після організації провінції, контактів з римлянами не підтримували. Вони встановлюються лише з середини II ст. н.е., різко посилюються після закінчення Маркоманських війн (166-180 рр.) - значному рубежу в історії Риму, після якого Імперія переходить до глухої оборони проти всезростаючого тиску варварів. На цей час на території Верхнього Потисся форму-

ється культура карпатських курганів – завершальний етап розвитку північнофракіяців. Не виключено, що в процесі створення цієї культури певну роль відіграли носії пшеворської культури – астинги, зафіксовані античними авторами біля 170 р. на північному кордоні Дакії (Pav. .X,34,5; Dio Cass. .LXXI,12,1), де вони зіткнулися з місцевим населенням – племенами костобоків (Ptol. .Georg. .III,8,3), а потім осіли на їх землях.

Серія ударів, нанесених варварами в III ст.н.е. по Фракії, Мезії і Дакії, вторгнення в саму Італію, змусило римську адміністрацію, з метою організації більш міцної оборони Дунайського лімесу, евакуювати провінцію Дакію (271 р.н.е.).

В контексті історії Південно-Східної Європи, цей вимушений відступ Імперії привів до тяжких і незворотних наслідків для основної маси населення Карпатського ареалу. Зруйнувався створений політичний і етнічний баланс в карпатських землях, римські міста пустіють, а місцеве населення втягується в серію кровопролитних антиримських війн.

Протягом більше 150 років Дакія служила міцним форпостом, який захищав населення Верхнього Потисся від можливих вторгнень з півдня. Саме це було одним із основних факторів, що сприяло етнічній та економічній стабільності в регіоні кінця II-III ст.н.е.

Багатовакова історія північних фракіяців північно-східної частини Карпатської котловини закінчується наприкінці IV ст.н.е. Тільки на окремих селищах (прешівського типу) зберігло життя ще на початку V ст.н.е. Занепад культури пов'язаний з подіями 378 р., коли після битви при Андріанополі і перемоги готів над Імперією, гунни поступово заповнюють Карпатську котловину (Amm. Marcell. . XXXI, 12-16; Iord. . 138,166). Їх рух на північ простежується знахідками десятків скарбів, виявлених вздовж берегів Тиси. Припинення життя на поселеннях хронологічно збігається з початком епохи Великого

переселення народів, конкретніше, з переміщенням германських племен гепідів, сконцентрованих у басейні річок Кереша і Мароша (Йордан, 114), у Верхнє Потисся. Присутність гепідів в регіоні реєструється цілим рядом ґрунтових інгумаційних поховань.

Можна тільки здогадуватись, що сталося насправді з місцевим населенням у бурхливі роки кінця IV – початку V ст.н.е. Напевно, частина його була витіснена в гори, зона яких цілком не вивчена археологічно, частина знищена, а інші племена виявились захопленими хвилями переселення. Цілком ймовірно з цими подіями пов'язана поява не раніше другої половини IV ст.н.е. групи пам'ятників культури карпатських курганів в межиріччі рік Озани-Ришкі в румунській Молдові (Mihalescu-Birliaba, 1980).

Запустілі верхньотисські землі тільки від початку VI ст.н.е. поступово заповнюються новим етносом – носіями ранньослов'янської культури, з якими пов'язується середньовічна історія регіону.

Основні положення дисертації викладені у таких роботах:

1. Древняя история Верхнего Потисья. – Львов, 1991. – 206 с. (співавтори Е.А.Балагурі та ін.).
2. Фракийцы Верхнего Потисья (III в. до н.э. – IV в. н.э.) – Ужгород, 1995. – 131 с.
3. Ținuturile Tisei Superioare în veacurile III î.e.n. – IV e.n. (Perioadele La Tène și romana). – București, 1995. – 338 p.
4. Курган первой половины III в. н.э. у с. Братово // Советская археология (СА). – 1979. – №2. – С. 153–163.
5. Население северо-восточной части Тисо-Дунайского бассейна и римские провинции Дакия и Паннония // Проблемы античной истории и классической филологии. – Тез. докл. Всесоюз. конф. – Харьков, 1980. – С. 90–93.
6. Итоги изучения могильника Иза I в Закарпатье // СА. – 1980. – №1. – С. 229–247.

7. Малокопанское городище рубежа н.э. в Закарпатье // СА.-1984.-N1.-С.252-256.

8. Экономика населения северо-восточной части Карпато-Дунайского бассейна на рубеже и в первых вв.н.э. // Этнокультурные и этносоциальные процессы в конце I тыс.до н.э. - первой половины I тыс.н.э. на Юго-Западе СССР и сопредельных регионов.-Тез. докл. и сообщ. совм. межвуз. школы-семинара.-Ужгород, 1985.-С.25-32.

9. Памятники рубежа и первых веков н.э. на Закарпатье // Тез. докл. и сообщ. совм. межвуз. школы-семинара.-Ужгород, 1985.- С.33-37 (співавтор Дзембас О.В.).

10. Вопросы происхождения и этнокультурной принадлежности населения Верхнего Потисья римского времени // Доисторическое и раннеисторическое заселение Восточной Словакии в отношении к смежным областям.-Нитра, 1986.-С.227-238.

11. Жертвенник III-IV вв.н.э. у с. Солонцы // СА.-1987.-N2.-С.176-191.

12. Социальная структура и этнос в погребальных комплексах Верхнего Потисья III-I вв.до н.э. // Проблемы археологии Степной Евразии.-Кемерово, 1987.-Т.1.-С.117-119.

13. Этнокультурная принадлежность населения Верхнего Потисья рубежа первых веков нашей эры // Труды V Международного Конгресса археологов-славистов.-К., 1988.-Т.4.-С.141-147.

14. Ремесленное производство Малокопанского городища // СА.-1989.-N2.-С.182-200.

15. Городища рубежа нашей эры в Верхнем Потисье // Slovenská Archeológia.-1989.-N1.-S.21-67.

16. Хронология латенской культуры // Проблеми археології та історії давнього населення Української РСР - Тез. докл.ХХ республ. конфер.-Київ, 1989.-С.105-106.

17. Население Закарпатья первых веков нашей эры // Археология

Прикарпаття, Волини и Закарпаття.-К.,1990.-С.55-58.

18. Даки в Верхнем Потисье // *Symposia Thracologica.-Satu Mare-Carei*, 1990.-№8.-С.162-166.

19. Проблеми етнокультурних процесів у Карпато-Дунайському басейні I ст.до н.е.-III ст.н.е. // *Археологія*.-1991.-№4.-С.10-16.

20. *Antichitatile dacice din zona Tisei Superioare* // *Thraco-dacica.-Bucureşti*, 1991.-Т.ХІІ.-С.115-135.

21. Экономика населения Верхнего Потисья в III в.до н.э.-IV в.н.э. // *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс.до н.э.-V в.н.э.)-К.*, 1991.-С.201-203.

22. Классификация гончарных печей Верхнего Потисья III в.до н.э.-IV в.н.э. // *Этнокультурные и этносоциальные процессы в конце I тыс.до н.э. - первой половине I тыс.н.э. на Юго-Западе СССР и сопредельных регионов.-Тез. докл. на III сессии школы-семинара.-Кишинев*, 1991.-С.44-47, 112-114.

23. Стекланные браслеты кельтского типа из Закарпаття // *Кримерийцы и скифы.-Тез. докл. Междунар. науч. конф.-Мелитополь*, 1992.-С.44-46 (співаватор А.С.Островерхов).

24. Проблеми формування і розвитку культур Верхнього Потисся (III ст.до н.е.-IV ст.н.е.)// *Carpatica.-Ужгород*, 1992.-І.-С.32-41.

25. *Pottery production in Upper Tisa in La Tène-Roman times* // *Symposia Thracologica.-Bucureşti*, 1992.-№9.-С.141-143.

26. Гончарный производственный район Миц познеримского периода в Верхнем Потисье // *Acta Hungarica.-Ужгород*, 1992.-І.-С.125-128.

27. Гончарное производство в Верхнем Потисье III в.до н.э.-IV в.н.э. // *Východoslovenský pravek.-Košice*, 1993.-IV.-С.143-156.

28. Римские импорты и выделение экономических районов в Верхнем Потисье // *ВДИ.-1993.-№3.-С.121-135.*

29. О времени первоначального заселения кельтами северо-востока Карпатской котловины // *Древнейшие общности земледельцев и*

скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э.-Тирасполь, 1994.- С.238-240.

30. Римські імпорти у Верхньому Потиссі // Мат. наук. конф. викладачів 1ст. факультету.-Ужгород, 1994.-С.137-140.

31. Problemes de la chronologie de la culture dace de la region de la Haute-Tisa // Relations thraco-illyro-helleniques.- Bucuresți, 1994.-P.304-314.

32. Metallographic analysis of Dacian Iron objects // 9th Symposium on Metallography.-Košice, 1995.-P.398-401 (співавтори А.Холлі, Л.Мірок).

33. Проблеми формування і розвитку культур Верхнього Потисся (III ст. до н.е.-IV ст. н.е.) // Карпатика.-1995.-Вип.3.-С.27-34.

34. Kováčska výroba na dáckom hradisku Malá Kopaňa //ŠZ AÚ SAV.- 1995.- 31.- P. 65-88 (співавтори Л.Мірок, А.Холлі).

Kotigoroshko V.G. The history of the Upper Tisza region population in La Tene-Roman times (III century B.C.-IV century A.D.). Dissertation for the Scientific degree of the doctor of Historical Science, specialization 07.00.04 - Archeology. Institute of Archeology National Academy of Science. Kiev, 1997.

The dissertation gives a wide picture of the Upper Tisza population and neighbouring regions of the Tisza region since the III cent. B.C. - IV cent.A.D. The history of objective and written sources permits the author to come to the following conclusions:

- the substrat population of the region were the Northern branch of the ancient population of Europe - the Tirakians;

- within the long-centuries of its genesis the culture of North Tirakians underwent qualitative changes, which can be motivated by the ongoing historic processes, having a rich raw-material basis and also the favourable influence of Celtic and

Roman civilization.

The cessation of the life on the territory of habitat of the Upper Tisza ethnic-cultural region at the end of the IV cent.A.D. and the beginning of the V cent.A.D. is connected with the epoch of Great Migration of nations.

Котигорошко В.Г. История населения Верхнего Потисья в латеноримское время (III в. до н.э. – IV в. н.э.). Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.04 – археология. Институт археологии НАН Украины. Киев, 1997.

В диссертации дается развернутая картина истории племен Верхнего Потисья, сопредельных районов Карпатского ареала III в. до н.э. – IV в. н.э. Исходя из вещественных и письменных источников, автор приходит к следующим основным выводам:

- субстратным населением региона была северная ветвь одного из древнейших народов Европы – фракийцев;
- в ходе своего многовекового генезиса культура северофракийцев претерпела качественные изменения, которые объясняются поступательным процессом исторического развития, наличием мощной сырьевой базы и благоприятным влиянием кельтской и римской цивилизаций.

Прекращение жизни на местах обитания этнокультурного массива Верхнего Потисья в конце IV – начале V в. н.э. связано с событиями эпохи Великого переселения народов.

Ключові слова: кельти, латенська культура, північнофракійці, даки, германці, культура карпатських курганів, пшеворська культура.

Пішано до друку 26.02.97. Формат 60x 84/16.

Друк. арк. 3,0. Зам. 2619. Тираж 100.

Відруковано на виробничо-видавничому комбінаті "Патент".

294013, м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101.

436066

AB 37.184